

"מזה הנתיב עולה יעקב עד הצואר" – על תנועה ושינוי בתוך האילן הקבלי*

אליעזר באומגרטן, אוניברסיטת חיפה,
אורי ספראי, אוניברסיטת חיפה והמכללה האקדמית הרצוג

תקציר

דגמים רבים של האילן הקבלי, תרשים עשר הספירות, הופיעו בעשרות כתיבי יד וחיבורים לאורך ההיסטוריה. הדגמים השונים נבדלים זה מזה גם בהיבט הוויזואלי, דהיינו באופן העמדת הספירות ודרכי ארגונן על הדף, וגם בהקשר הטקסטואלי, דהיינו בתכנים שמתקני האילנות בחרו להכניס אליהם. תופעה זו של שילוב בין טקסט לאלמנט ויזואלי, המכונה "אייקונו-טקסט", מעלה כמה שאלות: כיצד יש "לקרוא" אובייקט זה, האם יש סדר מסוים לקריאה, והאם הוא בכלל נועד לקריאה? מאמר זה מציע מספר כיוונים ראשוניים להתמודדות עם שאלות אלו, בהתייחס למספר אילנות שהמשותף להם הוא הזיקה הברורה לכתבים המיוחסים לר' יוסף ג'יקטיליה, ממקובלי קסטיליה, שפעל במפנה המאות השלוש-עשרה והארבע-עשרה. ניתוח מצאי כתיבי היד הרבים של אילנות אלה העלה אפשרות לחלק אותם לשלוש קבוצות, או משפחות, שכל אחת מהן ייחודית הן ברמה הטקסטואלית והן בזו הוויזואלית. במרכזן של כל קבוצה הוצבה דמות מקראית מסוימת, המייצרת מעין נרטיב פנימי בתוך האילן: אילנות שבהם דומיננטית במיוחד דמותו של דוד המלך, ומודגשות מלחמותיו עם הכוחות המבקשים לפרוץ פנימה; אילנות שבמרכזם הוצבה דמותו של יעקב, ועוסקים בהתמודדותו עם לבן ועשיו; ואילנות שבמרכזם הוצב משה, ועוסקים בשאלת לימוד התורה וקיום המצוות. ניתוח הטקסטים המובאים באילנות הללו מאפשר להעמיד נרטיב שלם וקוהרנטי בכל אחת מהקבוצות, ומספק מספר כיוונים מעוררי-עניין לשאלת תפקידו של האילן ומשמעותו בעיני מתקניו.

* מחקר זה נתמך על ידי הקרן הלאומית למדע (מענק 1770/23) כחלק מ'מפעל האילנות' שבחוג לתולדות ישראל באוניברסיטת חיפה (חוקר ראשי: פרופ' יוסי חיות). תודה לפרופ' חיות על השיחות והמחשבות שעבודה זו היא תוצאה שלהם. לאורך הדברים נעזרנו בעבודתם היסודית של פרופ' צחי וייס וד"ר נעמה בן-שחר, העמלים על חקר פירושי עשר הספירות והוצאתם לאור. ההפניות לאורך המאמר לסעיפים השונים בכתבי היד של האילנות הקבליים הן כפי שמופיע במהדורות הדיגיטליות בפורטל של מפעל האילנות: ilanot.org (נדלה ב-14/03/2024).

איך קוראים אילן קבלי?¹

השימוש בדיאגרמות רווח מראשית ימיה של הספרות הקבלית. חלק גדול מהן, שלימים כונו "אילנות קבליים", נמצאות בתוך החיבורים הקבליים עצמם ומשמשות כמעין תוספת או ביאור ויזואלי לטקסט, כך שניכרת זיקה ברורה בין הטקסט שבחיבור לבין השרטוט שלצידו. אלא שבמקרים רבים אותם אילנות שורטטו על פני יריעה נפרדת, שאליה הוכנסו טקסטים שונים ללא קשר או תלות ברורה שלהם לחיבור חיצוני כלשהו. במקרים אלה, לא ניתן לומר כי האילן נועד לשמש כאמצעי ביאורי עבור היצירה הכתובה, אלא הוא עצמו מהווה מוקד ומושא התבוננות ועיון. כאשר אנו עומדים מול אילן שכזה, אחת השאלות הראשונות שמתעוררות היא כיצד יש "לקרוא" את האובייקט הנמצא לפנינו: כיצד ניתן להבין את היחסים שבין המרכיבים הוויזואליים שעל האילן לבין הטקסטים השונים שנכתבו עליו?² האם יש כיוון וסדר שבהם יש לקרוא אותו? מהיכן מתחילים לקרוא את היריעה, ואיך ולהיכן מתקדמים? למי נועד האילן הקבלי, והאם בכלל הוא נועד ל"קריאה"? ואם לא, אזי – לשם מה הוא נוצר?

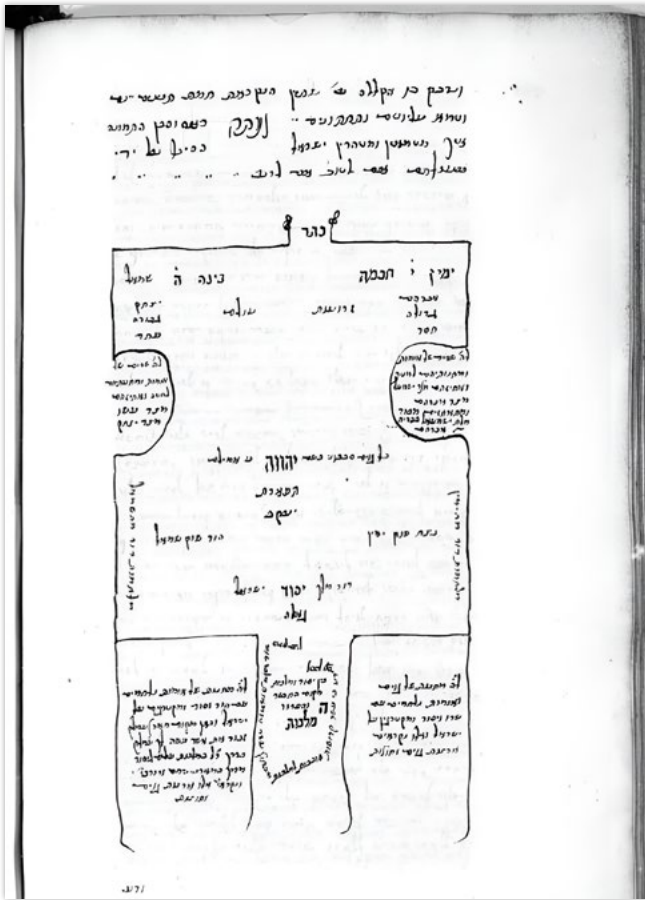
במרבית האילנות הקבליים הקדומים,³ כינויי הספירות המצויים בתוך מדליונים הם שתופסים את מרכז תשומת הלב. מדליונים אלה מתפקדים כמעין אינדקסים גדולים, כך שכל מדליון מכיל כינויים שונים המשויכים לספירה המדוברת. במובן זה נתפס האילן בעיקר כאמצעי מארגן, אשר באמצעותו העמידו המקובלים תמונת אלוהות שלמה המורכבת מאותם שמות וכינויים המחולקים לפי עשר הספירות.⁴ מגמה זו רווחת באילנות קבליים רבים שנוצרו במהלך ימי הביניים. אלא שלצד קבוצה גדולה זו ניתן לזהות תת-קבוצה של אילנות שהכינויים והשמות אינם עומדים במוקד שלהם, או שנוספו להם טקסטים שונים, חלקם בתוך הצינורות המחברים בין ספירה לספירה

1 על האילן הקבלי ראו: J. H. Chajes, *The Kabbalistic Tree*, University Park, PA: Penn State University Press, 2022 ובהפניות הנרחבות שם.

2 יצירה כזו, שבה לא ניתן לוותר לא על התמונה ולא על הטקסט בלי לאבד את הקוהרנטיות שלה, מכונה 'iconotext'. על המונח ראו לדוגמה: P. Wagner, *Icons – Texts – Iconotexts*, Berlin and New York 2016; L. Louvel, *Poetics of the Iconotext*, New York 1996. באופן אחר עמדה לוסייה נוטי על יחסי טקסט ותמונה במפות שנוצרו בראשית העת החדשה, וקשרה זאת לסמל (emblem) הרנסנסי, המשלב אף הוא טקסט ותמונה באופן הדוק ובלתי ניתן להפרדה. ראו: L. Nuti, 'The World Map as an Emblem: Abraham Ortelius and the Stoic Contemplation,' *Imago Mundi* 55 (2003), pp. 38-55, at pp. 44-45. כמו כן ראו: J. H. Chajes and E. Baumgarten, 'Visual Kabbalah in the Italian Renaissance: The Booklet of Kabbalistic Forms,' *The Vatican Library Review* 1 (2022), pp. 91-145. כיוון נוסף העלה דניאל אברמס, שביקש לאמץ את המושג 'פאראטקסט' של ג'נט ולבחון באמצעותו את כל יחסי התמונה-טקסט בספרות הקבלית: D. Abrams, 'Kabbalistic paratext,' *Kabbalah* 26 (2012), pp. 7-24.

3 במונח 'אילנות קדומים' אנחנו מתכוונים לאילנות המשקפים מסורות מימי הביניים, לפני המעבר ההדרגתי שחל למן המאה השבע-עשרה ואילך לאילנות המבוססים על הקבלה הלוריאנית, שהמבנה שלהם שונה לחלוטין. על האילן הקבלי הקלאסי ראו: Chajes (לעיל הערה 1), עמ' 37-88; J. H. Chajes, 'Spheres, Sefirot, and the Imaginal Astronomical Discourse of Classical Kabbalah,' *Harvard Theological Review* 113 (2020), pp. 230-262.

4 על אילנות שהכינויים עומדים במרכזם ראו Chajes (לעיל הערה 1), עמ' 37-43. על תפקידם של הכינויים בתוך האילן והאופן שבו הם מעמידים תמונה רחבה של האלוהות ברצוננו להרחיב במקום אחר.

איור 1. כתב יד מינכן, ספריית בווריה 42, דף 228 ע"ב

ואחרים בשטחים ה"ריקים" שמחוץ לאילן ובתוכו.⁵

דוגמה לאילן כזה, שמקורו ככל הנראה מוקדם יחסית, נדונה לאחרונה בספרה של נעמה בן-שחר. האילן מצוי במספר כתבי יד, ובחלק מהמקרים הוא שולב בתוך העתקות של ספר הקנה בחטיבה, שהיא עיבוד לסוד הנחש המיוחס לר"י ג'קטיליה:⁶

בניגוד לאילנות הקלאסיים, שבהם הכינויים שבתוך המדליונים הם בבסיסם רשימה שנאספה אל תוך מכלי הספירות, ללא קשר של ממש בין כינוי לכינוי - באילנות כגון אלה עיגולי הספירות משניים לטקסטים השונים שהובאו בתוכם, או אף נעדרים מהם לחלוטין. טקסטים אלה, שבחלקם הגדול עומדים בזיקה הדוקה לכתבים המיוחסים לר' יוסף ג'קטיליה,⁷ מתארים תהליכים שונים של תנועה והתרחשות המתקיימות באילן: טיפוס ועלייה בתוך מערך הספירות לצד נתיבי הורדת השפע; איום וסכנת פריצה אל תוך המרחב הקדוש, לצד העמדת הגנה ושמירה שנועדו למנוע זאת. לרוב, באילנות אלה ישנה גם דמות בולטת שנבחרה לבטא

5 חשוב לציין בנקודה זו שכשם שיש דגמים שונים של צינורות, המשקפים תפיסות קבליות שונות של מעצבי האילנות. על הדגמים השונים של העמדת הספירות ראו: Chajes (לעיל הערה 1); Chajes and Baumgarten (לעיל הערה 2); D. Abrams, 'Divine Multiplicity - The Presentation of Differing Sefirotic Diagrams in Kabbalistic Manuscripts,' *Kabbalah* 50 (2021), pp. 81-152.

6 נעמה בן-שחר, ישראל ושירי האומות: מלחמה טהרה וטומאה - פירושי עשר ספירות המיוחסים לר' יוסף ג'קטיליה, לוס אנג'לס תשפ"א, עמ' 32-40. וראו שם בעמ' 32 הערה 4 את רשימת העותקים של 'ספר הקנה' שבהם האילן מופיע. אילן בדוגמה זו מופיע גם בכתב יד ירושלים, הספרייה הלאומית 2255 דף 212 ע"א, ובכתב יד ירושלים, הספרייה הלאומית דף 190 ע"ב. האילן במקרים אלו הוא חלק מהדרשה, ומבטא את הנושאים המופיעים בדרשה עצמה. כך למשל בספר הקנה שבכ"י מינכן, ספריית מדינת בווריה, 42, מובאת דרשה ארוכה שעניינה 'סוד טהרות וטומאות', שבראשה נכתב: "ועתה בני אראה לך סדר הטהרות והטומאות הקרובים והרחוקים. ואחר הראותך זה אעשה לך תמונה אחת לדעת ולהבין סדר כל אחד ואחד איש על מחנהו ואיש על דגלו כענין, וראה ועשה כתבניתם אשר אתה מראה. ובתוך התמונה תראה ותבין כמה ניוקים אוכלי בהמה ועוף הטמאים" (כ"י מינכן, ספריית מדינת בווריה, 42, דף 226 ע"א), גם בסוף הדרשה נכתב: "ועתה ראה והבן התמונה איך מטמאין ומטהרין ישראל ההיכל על ידי פעולתם אם לטוב ואם לרע" (שם דף 228 ע"ב). אילן זה דומה טקסטואלית, ובחלק מעותקיו גם ויזואלית, למספר אילנות נוספים שיידונו בהמשך.

7 כך למשל, אילן זה עומד בזיקה ל'סוד הנחש' המיוחס לג'קטיליה, ואף 'סוד טהרות וטומאות' שבספר הקנה אינו אלא עיבוד של 'סוד הנחש'. על היחסים המורכבים שבין הטקסטים השונים ראו בהרחבה אצל בן-שחר (לעיל הערה 6).

את התנועה בתוך האילן - אם כדמות שעולה ויורדת בתוך האילן לצרכים שונים, ואם כדמות של לוחם העומד בפרץ נגד כוחות הסטרא אחרא המבקשים לפרוץ פנימה.

הממד הדינמי של האילן עולה גם מההצבעה החוזרת על מיקומו המדויק של הצינור הנדון ועל כיוון התנועה שלו: "מזה המקום נמשך..."; "מזה הנתיב עולה..."; "כאן פרץ נחש הקדמוני..."; וכן הלאה.⁸ מרכיבים אלה מעמידים יחס שונה לאילן הקבלי, המשמש מעתה כמעין מפה או תרשים של המרחב הקדוש (או של ה"היכל" כמצוי באילן זה) ושל התנועה המתקיימת בתוכו.⁹ עמדה זו, הרואה את האילן כמעין מפה שמיימית, מעצימה את שאלות הכיוון וסדר הקריאה של האילן, ופותחת אפשרות לקריאה קוהרנטית של מרכיביו בין מרכיביו השונים ועל קיומו של רעיון מרכזי השוזר את התכנים השונים המובאים בו.

לסבך שאלות אלה ניתן להוסיף קושי נוסף, והוא המצאי הרעוע של היריעות השונות והדינמיות הרבה של המרכיבים השונים המצויים בהן. מרבית האילנות שבידינו הם נטולי קולופון וחסרי פריטי זיהוי מובהקים, וגם באלה שבהם ישנם פריטי זיהוי, איננו יודעים אם האילן נוצר על ידי הסופר שכתב את היריעה או שהוא רק הועתק על ידו ממחבר קודם.¹⁰ נוסף על כך, סקירה שיטתית של תת-קבוצה זו מעלה מערכת של קשרים וזיקות בין מספר רב של אילנות המשתייכים אליה, הן בהקשר הוויזואלי והן בהקשר הטקסטואלי, והמרכיבים השונים נודדים ומשתנים בין אילן לאילן. כל אלה מקשים ביותר על האפשרות למקם את האילנות השונים במרחב ובזמן מובהקים, וכן על האפשרות להעמיד אילן יוחסין של האילן הקבלי ולהצביע על אב קדום המתפקד כאור-טקסט (Urtext) אשר ממנו הועתקו והשתלשלו יתר האילנות.¹¹ לאור זאת, נראה כי נכון יותר לדבר על סוגה רחבה שהתפתחה לאורך זמן, ואשר המרכיבים השונים המשתייכים אליה נדדו ונעו בין האילנות בדרכים שונות ומשתנות.

על אף הסתייגות זו, בתוך אותה סוגה רחבה ניתן בכל זאת לאתר שלוש משפחות מרכזיות המאגדות תחתיהן מספר כתבי יד, ובכל משפחה מוקד ודגשים המייחדים אותה: הדמות הדומיננטית המצויה בה הן בתוך המרחב הקדוש והן מחוצה לו,

8 על המיקומים המדויקים של טקסטים אלו בתוך כתבי היד השונים נעמוד בהמשך הדברים.

9 על האילן כמפה וכדיאגרמה ראו: Chajes (לעיל הערה 1), עמ' 7-8; J. H. Chajes, 'Kabbalah Practices/Practical Kabbalah: The Magic of Kabbalistic Trees,' *Aries* 19 (2019), pp. 112-145. בעקבות קורדובירו הצביע חיות בעיקר על המשמעות המארגנת של האילן כמפה, המאפשרת לימוד ויכולת הכוונה לספירות השונות בתפילה. בדברינו להלן נבקש לעמוד על מאפיינים נוספים שתפיסה זו מספקת להבנת תפקידו של האילן הקבלי.

10 עדות נדירה על זוג מחברים שיצרו יחד אילן מצויה בקולופון של אילן ונציה (סעיף 1-5), שבו מתאר ר' אליה חלפן כי את האילן הוא יצר יחד עם חברו ר' אברהם צרפתי לאחר שהתארח בביתו מספר ימים. על אילן זה ראו Chajes (לעיל הערה 1), עמ' 51-59. על אליה חלפן ויצירתו הקבלית ראו גם: F. Lelli, 'Ricezione e interpretazione della Cabbalà nel Pensiero di Eliyà,' *Menahem Halfan, Rivista di storia e letteratura religiosa* 47 (2011), pp. 547-572.

11 בהקשר רחב יותר, אברמס ביקש לדחות לחלוטין את הניסיון המחקרי להגיע אל הטקסט המקורי, והציע להתייחס אל כל אחד מכתבי היד כאל יחידה עצמאית בעלת היסטוריה והקשר משל עצמה. ראו: D. Abrams, *Kabbalistic Manuscripts and Textual Theory: Methodologies of Textual Scholarship and Editorial Practice in the Study of Jewish Mysticism*, Los Angeles and Jerusalem 2010, pp. 14-122, 439-718.

רעיונות היסוד המובאים בה, המבנה הוויזואלי של הצינוורות ועוד.¹² בדברים הבאים נבצע עיון רוחבי בכתבי היד של משפחות אלה, ובעקבות כך נבקש להציע תמונה נרטיבית-קוהרנטית עד כמה שניתן העולה מכל אחת מהן. בדברינו נעמיד שלוש משפחות של יריעות וכתבי יד שונים, שבכל אחת מהן דמות דומיננטית שהוצבה במרכזה, עם דגשים והתמודדויות משלה. את המשפחות השונות הגדרנו לפי אותה דמות דומיננטית העומדת במרכזה: אילנות דוד, אילנות יעקב ואילנות משה. לצורך חידוד הטענה התמקדנו בכל פעם בנציג בולט אחד בלבד מכל משפחה, והסתפקנו בהפניה למקבילות בכתבי יד נוספים. רק במקרה הצורך הערנו על שינויים והבדלים בין כתבי היד המשתייכים לכל אחת מהמשפחות.¹³

מקום מלחמות דוד

לעיל הוצג אילן המצוי במספר רב של כתבי יד, ביניהם גם במספר העתקות של ספר הקנה האנונימי. זהו אילן מינימליסטי למדי, שנועד בעיקר לייצג את יחסי הפנים והחוץ של המרחב הקדוש כפי שהם באו לידי ביטוי בסוד הנחש המיוחס לר"י ג'יקטיליה, ושהוכנס כמעט בשלמותו גם לתוך ספר הקנה. נראה כי דגם מינימליסטי זה זכה לעיבוד ולפיתוח במספר כתבי יד, ובהם נעשה ניסיון להציג תמונה רחבה יותר של המרחב הקדוש. שלושה מתוך כתבי יד אלה הם יריעות נפרדות,¹⁴ וביתר מוצגים האילנות בצורה "מפורקת" ("deconstructed"), כך שהם מחולקים ליחידות קטנות - לרוב על פי סדר הספירות, וזאת ככל הנראה כדי שיוכלו להיכנס לתוך הקודקס.¹⁵ כתבי היד אמנם

12 על אף חלוקה עקרונית זו בין המשפחות השונות, יש להדגיש כי מצאי כתבי היד מעלה תמונה מורכבת יותר נוכח זיקה קרובה בין המשפחות. בכתבי יד רבים ניתן לזהות אילנות שהם מעין "נישואי תערובת", כך שהטקסטים המובאים בהם שלובים ממשפחות שונות. כך למשל כ"י מינכן, ספריית מדינת בווריה 119; כ"י וטיקן; אבריאקה 491; היריעה הוונציאנית הגדולה; ואף העותקים השונים של היריעה המפוארת (אוקספורד, קטלוג גויבאואר 1949, ומקבילותיה), הם חיבור של כמה משפחות יחד עם תוספות שונות ומגוונות. גם בעיבודים מאוחרים יותר ניתן לזהות פיתוחים נוספים, כדוגמת 'שער הצינוורות' של רמ"ק, המבוסס אמנם על המצוי באילנות שבמרכזם דמותו של משה, ועליהם נרחיב להלן - אולם יש בהם תוספות שונות, בעיקר ממקורות זוהריים, שאינן מופיעות כלל ביתר האילנות. באילנות אחרים, כדוגמת אילן ר' יהושע בן ר' דוד מכורדיסטן (כתב יד ירושלים, בית הספרים הלאומי 1257), המבוסס בעיקרו על משפחת אילנות יעקב שתידון להלן, נוספו טקסטים ותירשימים נוספים. בסיכום המאמר נציין עוד מספר כתבי יד המשלבים בין רעיונות המופיעים במשפחות שונות.

13 בהקשר זה אנו מעדיפים להשתמש בדימוי של "משפחות" ואף של "דמיון משפחתי" (כפי שתיאר ויטגנשטיין) לתיאור המאפיינים הייחודיים לכל קבוצת אילנות. משמעות הדברים היא שלעיתים אף פרט במשפחת כתבי היד אינו עונה באופן מושלם על כל המאפיינים שניתנו למשפחה זו. לעיתים, בכתב יד מסוים יהיה חסר אחד מהטקסטים או מהביטויים המאפיינים משפחה זו, ולעיתים יהיו גם טקסטים נוספים שאינם חלק מובנה מהנרטיב המשפחתי שאנו מצייעים.

14 כתב יד וטיקן, אבריקה 530; כתב יד Brescia, Biblioteca Queriniana, MS L FI 11; כתב יד ירושלים, מוזאון ישראל, כתב יד 171/165 a,b.

15 על תופעה זו עמד לראשונה חיות במחקרו על האילן, ראו Chajes (לעיל הערה 1), עמ' 43-44. העתקת טקסט מיריעת קלף גדולה אל תוך מצרף חייבה את המעתיק להעניק "כיוון קריאה" גם למרכיבים שלא היו כאלה על היריעה. כך לדוגמה אפשר לראות בכתב יד וטיקן, אבריקה 456 ובכתב יד וטיקן, אבריקה 547, שבהם השאיר הסופר מרכיבים ויזואליים. לצד אלה ישנו כתב היד Ms. 3158 מספריית קונטנוזה ברומא שבאיטליה, שבו לא נשמרו מרכיבים ויזואליים כלל, אך נוספה בו הכותרת: "פרוש יחוד המעלות לפי הקבלה האמתית". נראה כי כתבי יד אלו כולם הועתקו מאחת היריעות השייכות למשפחה זו. בכמה אילנות ניתן לראות מעין גרסה ראשונית של

איור 2. כתב יד וטיקו, אבראיקה 530

אינם זהים לחלוטין, וכדרכם של מעתיקי אילנות כל מחבר הוסיף או השמיט חלקים כראות עיניו, אולם במרבית המרכיבים - מבנה האילן, הכינויים המובאים בכל מדליון, והטקסטים הפזורים על פני היריעה - קיימת ביניהם קרבה רבה, עד אשר ניתן לכלול אותם יחד תחת משפחה אחת. מבין כתבי היד השונים של משפחה זו, כתב יד וטיקו, אבריקה 530 הוא היחיד שיש לו קולופון. המחבר, שלמה בן אליה אשתרוק,¹⁶ ציין כי הוא כתב את היריעה בשנת 1451 עבור חכם בשם ר' ירמיה בן משה נומיקו מקנדיה.¹⁷ באילן מצויים סימני קיפול המרמזים כי הוא נשלח כאיגרת או שנשמר כך על ידי בעליו.¹⁸ כמו באילן שבספר הקנה, גם את מקורם של חלק מהטקסטים המצויים באילן זה ניתן לאתר בכתבי ר' יוסף ג'יקטיליה או בכתבים המיוחסים לו.¹⁹ כך למשל, הפסקה בראש היריעה הממוקמת ליד ספירת הכתר היא עיבוד לדברי ג'יקטיליה בספרו שערי צדק:

אילנות אלה, הדומה במבנה שלה לאילן המצוי בספר שערי אורה, אך הטקסטים בה קרובים יותר למצוי באילנות שלפנינו ובעלי זיקה לכתבים אחרים של ג'יקטיליה. ראו: כתב יד הספרייה הלורנציאנית, פירנצה, איטליה Ms. Plut.II.05, דף 202 ע"ב; כ"י וטיקו, אבריקה 214, דף 254 ע"א. על כתבי יד אלה ראו בן-שחר (לעיל הערה 6), עמ' 14 הערה 8, עמ' 16-31.

16 כתב יד וטיקו, אבריקה 530. על אילן זה ראו אצל: Chajes (לעיל הערה 1), עמ' 57-58; J. H. Chajes, 'Kabbalistic Trees (Ilanot) in Italy: Visualizing the Hierarchy of the Heavens,' G. Busi and S. Greco (eds.), *The Renaissance Speaks Hebrew*, Milan 2019, pp. 170-83. איננו יודעים מיהו שלמה אשתרוק, מחבר האילן. כמה אנשים נודעו לנו בשם זה: ר' שלמה אשתרוק-גטניו - מחבר פירוש על פירוש 'עזרא על התורה, שנפטר בסוף המאה הארבע-עשרה; ור' שלמה אשתרוק, מחבר הספר 'מדרשי התורה', שפעל החל מאמצע המאה הארבע-עשרה. יכול להיות כי מחבר האילן הוא מצאצאיהם. בתוך כתב היד, בצינוורות המחברים בין חסד וגבורה לבין תפארת, ישנה הערה של אדם בשם משה שמציין כי העתיק את האילן ממקור אחר. כך שיתכן כי אשתרוק העתיק את החיבור מכתב יד של חכם ששמו משה, שאף הוא העתיק את החיבור ממקור קדום יותר.

17 מספר כתבי יד נוספים הועתקו עבור ירמיה בן משה, שישב ככל הנראה בקנדיה: לדוגמה, כתב יד וטיקו, אבריקה 249 משנת 1451 הועתק בחלקו בידי נומיקו עצמו בעת שישב בבית הסוהר (שם, דף 254 ע"א), ובחלקו בידי סופר אחר אשר מכנה את נומיקו (דף 34 ע"א) "הבחור הנחמד". נומיקו החזיק בכתבי יד נוספים, ונראה כי עיסוקו (או מסחרו) היה בכתבי יד מתחומים רבים ושונים, חלקם משנות השמונים של המאה הארבע-עשרה - מה שמלמד שבאמצע המאה החמש-עשרה הוא היה כבר מבוגר מאוד.

18 על הקיפול של אילן זה ומשמעות שליחתו כאיגרת ראו Chajes (לעיל הערה 1). על הטקסט שנכתב על גב היריעה ראו דברינו להלן, ליד הערה 75.

19 בן-שחר (לעיל הערה 6); מ' אידל, 'עולם המלאכים בדמות אדם', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ג (תשנ"ד), עמ' 1-66.

כ"י וטיקן, אבריקה 530 ²¹	שערי צדק ²⁰
<p>כל אדם שמתכוין במקום הזה ורוצה לשאול דבר כל שאלותיו ובקשותיו יוצאין מן המקום הזה להשפיע עליו אם לא גרם חטאו של אדם כי יש דינין הרבה על אותה המתנה</p>	<p>דע כי בהיות כל הנבראים שואלים דבר מכת"ר שהוא עולם החסד והרחמים שאילות כל שואל עשוי הן נמשכות מלמעלה בין שיהיה צדיק בין שיהיה חוטא</p>
<p>בהגיע ליד השוערים ולוקחין אותה אם ראוי לשאלה ששאל שעונותיו אינן מתגברין מיד מניחין לאו-תה-המתנה ומשפעת לאותו האיש ששאל מאת הכת"ר [הכת"ר] העליון</p>	<p>ובהגיעה אותה המתנה ששאל דרך צפון כי שם הוא המעבר לכל השאילות והחפצים אז אותם כוחות והכיתות העומדות בצד צפון מערערין על אותה המתנה לעמוד לדין עליה ואם אותו השואל ראוי לשאילה זו ישלימו חפצו</p>
<p>ואם עונותיו מרובין ואין ראוי לאותה המתנה לוקחין אותה ומכניסין אותה לספירת הגבורה שהיא הדין הגמור</p>	<p>ואם אינו ראוי לא יגיע להשיג בקשתו אז מעכבים המתנה באותו מקום ושוב אינו חוזרת למעלה לפי שלמעלה נותנים ולא נוטלים ואינה יורדת לאותו השואל לפי שאינו ראוי לכך מצד הדין</p>
<p>והיא הנקראת צפון על שם ששם צפונות כל השאלות ששואלין בני אדם מאת הכתר ואינן ראויין להם ולכך דוד המלך ע"ה כשהיה שואל סיוע מזה המקום היה שואל באומרו 'שיר המעלות מאין יבא עזרי'.</p>	<p>ונמצא אותה השאילה והמתנה עומדת באותו המקום לפיכך נקראת צפון ששם צפונה שאלות ומתנות.</p>

טקסטים אלו עוסקים בבקשת הצרכים ובדרכי הורדת השפע בתוך מערך הספירות, למן ספירת הכתר ועד למציאות הארצית, תוך התמודדות עם שאלת היחס שבין ספירת הכתר שממנה נובע השפע ללא כל מגבלה, לבין ספירת הגבורה המצויה בתווך - שבה נבחן אם ראוי שתימלא בקשתו של האדם המתפלל או לא. עניין זה מספק הסבר תאולוגי למקומו של הדין ושל ההגבלה בתוך המערך האלוהי, שאינו ממוקם בכתר אלא במיקום נמוך יותר במערך.

על אף הזיקה הקרובה בין שני הטקסטים, אפשר לעמוד גם על מספר הבדלים ביניהם. ראשית כול, הטקסט **בשערי צדק** נמצא בתוך הדיון על השם "אלהים", הממוקם בספירת הגבורה שאותה זיהה המחבר גם עם הכינוי "צפון". לעומת זאת, באילן שלפנינו הקטע ממוקם בראש, בצמוד לספירת הכתר, תוך התמקדות במקום שאליו מכוונת התפילה. כמו כן, ראוי לשים לב כי מתקין היריעה נעזר במדיום של המפה הפרושה כדי להצביע על "המקום הזה", שהוא המקום שאליו מכוונת התפילה, והוסיף כי אותו מקום הוא אשר אליו פנה גם דוד בבקשו סיוע.

נראה כי אזכור שמו של דוד המלך בראש האילן אינו מקרי, שכן הוא שב ומופיע באופן בולט הרבה יותר בתחתית האילן - שם מזוהה דוד עם ספירת היסוד, ומתואר כמי שבכוח זמירותיו הצליח לנצח את האויבים ולהגן על האלוהות מפני פלישת החיצונים. כך, מימין לספירת היסוד נכתב:²²

20 י' ג'יקטיליה, שערי צדק, קראקא תרמ"א, דף כה ע"א-ע"ב.

21 כתב יד וטיקן, אבריקה 530, סעיף 9-1.

22 כתב יד וטיקן, אבריקה 530, סעיף 7-8.

מקום מלחמות דוד לימין היסוד:

מקום <המלחמה> 'שרפים עומדים ממעל לו' [ישעיה ו ב] שרפים ממש שהם שורפים ונקראים שרפים על שם ששורפים כל המקרב לספירת יסוד.²³ והנה במקום הזה הוא מקום הפרצה אשר שם אורבים המקטרגים להכנס לפנים לפי שאין להם מקום להכנס מלמעלה בסוד אברהם שהרי כל ההיכלות סתומים ואין להם מקום להכנס ובאים להכנס במקום זה לפי שאין שם מחיצה ומכל צד פתוח אלא בשעה שישראל חוטאין הצדיק נאסף ואין מגין כי 'מפני הרעה נאסף הצדיק' [ישעיה נז א] ובמקום זה נכנסין עמו ומואב עם שאר המקטרגין משאר שרי האומות. ועל זה נאמר 'לא האמינו מלכי ארץ וכל יושבי תבל כי יבא צר ואויב בשערי ירושלים' [איכה ד יב]. ולפיכך הוצרך דוד הזמירות כדי לנצח האויבים ולפיכך הוצרך מגן.

וממול, משמאל לספירת היסוד, נכתב:²⁴

מקום מלחמות דוד לשמאל היסוד:

מצד השמאל גבל ועמון ועמלק ושאר כמה חיילות של מטה ובמקום זה אורבים לעולם כי המקום הזה נקרא דרך ועל זה נאמר 'זכור את אשר עשה לך עמלק בדרך בצאתכם ממצרים' [דברים כה יז] בדרך ממש כי יסוד הוא סוד הדרך כי מצד אברהם ויצחק כל ההיכלות סגורים ואין להם דרך ליכנס אבל מירושלם נכנסין לציון ומציון עולין למקום שליחותן ולפיכך צוח דוד ואמר 'יי מה רבו צרי' [תהילים ג ב] ושאר כל הזמירות 'כל גוים סבבוני סבוני מכל צד אבל מובטח בשם י"י כי אמילם' [תהילים קיח ז] ובמקום זה בא בלעם הרשע לקלל את ישראל ובא מלאך וסגר לו הפתחים ואותה שעה צוח ואמר 'מה אקוב לא קבה אל' [במדבר כג ח] ר"ל לא מצאתי נקב להכנס באמרו 'ויעמוד מלאך י"י במשעול הכרמים גדר מזה וגדר מזה גדר מכל צד' [במדבר כב כד] ולפיכך מה אקוב ובמקום <זה> רצה שרו של עשו להכנס ליעקב וירא כי לא יכול לו ויגע בכף ירכו²⁵ והוא מקום הפרצה וסימניך 'אלה תולדות פרי' [רות ד יח] אבל לעתיד לבא מה כתיב 'וגדרתי את פרציהן' [עמוס ט ז].

חלקו התחתון של האילן עוסק רובו ככולו במאבק נגד הכוחות החיצוניים המבקשים לפרוץ פנימה.²⁶ המאבק מתואר בשפה צבאית, כך שמחנות הטומאה ממוקמים לצד ספירות החסד והגבורה, אלא שמשם הם אינם יכולים להיכנס, "שהרי כל ההיכלות סתומים ואין להם מקום להכנס".²⁷ רק באזור התחתון יותר, מימין ומשמאל לספירת

23 על השרפים בזיקה ל'סוד הקדושה' המיוחס לג'יקטיליה ראו להלן.

24 כתב יד וטיקן, אבריקה 530, סעיף 8-8. על היחס בין המחיצות השונות ראו אידל (לעיל הערה 19); בן-שחר (לעיל הערה 6).

25 על פי בראשית לב כו.

26 השימוש בטרמינולוגיה צבאית מצוי גם בקטע אחר המיוחס לג'יקטיליה, אשר עוסק בספירת המלכות: "ואחרי פי טעם שנקרא מלכות ג"כ נאמ' כן לפי שכנסת ישראל נושאת כלי המלך. הנה המלך ית' מסר בידה כל כלי זין אשר לו, חרבות ורמחים וחצים ואבני בלסטראות וקשתות ומגינים. שכל מי שיתחייב למלכות היא מוציאה הכלי זיין ועושה בחייבין דין שהכל מסור בידה" (כ"י וטיקן, אבריקה 214, 255 ע"ב). יש לציין כי חלק זה מיוחס ל"אחרים", והקטע כולו אינו עוסק בחיצוניים או בענייני קרב כלל.

27 מתוך סעיף 8-7 שהובא לעיל.

היסוד, באזור שבו אין מחיצות והגנות - יש לחיצונים יכולת להיכנס. מקום זה נקרא גם "דרך", המזוהה כנקודת תורפה שממנה ניתן להיכנס ולפרוץ, כפי שאירע לעמלק שתקף את ישראל ב"דרך". דוד המלך מתפקד אפוא כבעל המלחמות, וכלי המלחמה שלו הם זמירותיו, שבאמצעותן הוא מגן על המרחב כולו מפני פריצה.

מתקין היריעה ציין את דוד במקום נוסף. מחוץ לאילן, משמאל לספירת הוד, מופיע שרטוט של ארבעה קווים, ומעליהם הדברים הבאים:

ארבע מיני מחיצות אלו עליהם אמר דוד ארבעה מיני שירים בהלל ואלו הן כל גוים סבבוני [תהילים קיח י] בכאן רמז דוד המלך ע"ה סוד ההקפות והמחיצות החיצונות... ולזה צריך מגן וזהו מגן דוד.²⁸

באילן שהועתק בספר הקנה שהבאנו לעיל, הפסוק "כל גוים סבבוני" ממוקם בשני צידיה של ספירת התפארת. עיקר הדיון נסוב על הגויים הסובבים את ספירת התפארת מימין ומשמאל, כפי שמופיע במספר מקומות גם בכתבי ג'יקטליה, וכפי שבא לידי ביטוי ויזואלי באילן עצמו - שבו ניתן לראות כניסה של השרים החיצוניים משני צידי האילן.²⁹ אך באילן זה, שבמוקדו כאמור דוד המלך, אימץ מתקין האילן את המובא **בשערי צדק** ביחס לספירת היסוד:

וזהו מקום דוד ולפיכך הוצרך הזמירות כדי ללחום עם המקטרגים ואמר 'ה' מה רבו צרי' [תהילים ג ב] ואמר 'כל גוים סבבוני בשם ה' כי אמילם' [שם קיח י] [...] ודע שזה המקום שהוצרך דוד להלחם באויביו ולפיכך הוצרך מגן 'ותתן לי מגן ישעך' [שם יח לו] וז"ש 'מגן דוד' ולפיכך 'ארדפה אויבי ואשיגם' [שם, לח] ודע כי דוד קצץ כל כחות הערלה והטומאה סביב לכנסת ישראל ונלחם מלחמותם וביער הקוצים מסביבות הכרם.³⁰

הבחירה של מתקין האילן למקם את הקטע בחלקו התחתון של האילן, בסמוך למקום שבו מתוארות מלחמותיו של דוד וכחלק מאותו הרעיון, מצטרפת למגמה הכללית העולה מאילן זה - שמציגה את דוד כגיבור היריעה, המגן על המערכת האלוהית מכל צדדיה. דוד מתואר כגיבור צבאי הנלחם נגד הקליפות באמצעות נשק התפילות ומזמורי התהילה. רעיון זה משלים את תיאורו של דוד המצוי בראש האילן בקטע שבו פתחנו. התפילה של דוד מכוונת אל ה'אין', שהוא ספירת הכתר אשר ממנו נמשך השפע ליתר הספירות; אך לתפילתו גם תפקיד נוסף בכך שהיא מכוונת החוצה כמזמורים, אשר באמצעותם זומר ונלחם דוד נגד הכוחות החיצונים המבקשים לפרוץ פנימה.

עניינים אלה, שכאמור נדונו גם בספרות המחקר, מקבלים משמעות חדשה כאשר הם מוצגים בתוך האילן הקבלי. המונחים "מקום" ו"דרך", שאמנם מוזכרים גם **בשערי צדק**, מופיעים במקומות רבים על היריעה, לעיתים גם באותיות בולטות - ובכך

28 כתב יד וטיקו, אבריקה 530, סעיף 7-8.

29 ראו לדוגמה ג'יקטליה, שערי צדק (לעיל הערה 20), דף כט ע"ב.

30 ג'יקטליה (לעיל הערה 20), דף יג ע"ב-יד ע"א. וראו גם י' ג'יקטליה, שערי אורה (מהדורת יוסף בן-שלמה), ירושלים תשנ"ו, הספירה העשירית, עמ' 54. על ההשלכות של קטעים אלה על התפילה האנושית ראו להלן.

מספקים ביטוי חזותי לרעיון כולו, תוך הצבעה מדויקת על "מקום" ספציפי או על אותן "דרכים" שבהן מבקשים החיצונים להיכנס פנימה ולפרוץ אל שטח הקדושה.³¹

יעקב ועשיו

משפחה נוספת של אילנות מצויה במספר כתבי יד. המוקדם שבהם המתוארך הוא כתב יד מוסקווה, אוסף גינצבורג 302, דפים 272 ע"ב-273 ע"ב.³² כתב היד כולל מספר מחברות שנכרכו יחד בתקופה מאוחרת לכתיבתן, והאילן עצמו נמצא בתוך יחידה הכוללת מספר חיבורים בכתב ידו של ר' אליה חלפן - מקובל ממוצא צרפתי שפעל באיטליה במחצית הראשונה של המאה השש־עשרה. לא ידוע אם חלפן רק העתיק את האילן ממקור קדום או שהוא יצר את האילן בעצמו, כמו באילן גדול המצוי על יריעה

31 התפיסה המרחבית של האילן עולה גם מהפסקה הסמוכה לספירת המלכות, הנפתחת במילים: "ממלכות ולמטה עולם הפירוד. עשר קדושות סובבות למלכות וכנגדן עשרה מיני טומאה חיצונים" (כתב יד וטיקן, אבריקה 530, סעיף 6-10. על פסקה זו ראו אצל בן־שחר (לעיל הערה 6), עמ' 165.

32 אילנות דומים ובעלי זיקה הדוקה לאילן זה נמצאים בכתבי היד הבאים:
א. כ"י ספריית המכון להיסטוריה יהודית על שם עמנואל רינגלבלום, ורשה, פולין Ms. 155. מצרף זה מכיל גם את ספר התמונה וציוני בעלים של יהודה בן אליאב. ייתכן כי זהו אותו יהודה בן אליאב ששמו נזכר במספר מקורות מאמצע המאה השש־עשרה כמחזיק כתבי יד וכמלמד בבתי עשירים. הנוסח בצינורות שבמרכז האילן משובש, ככל הנראה בשל טעויות בזיהוי המעבר בין הטורים, והאילן כולו מוקף בעיגול.

ב. כ"י וטיקן, בורג' 21. על פי הרשום בקטלוג הוטיקן, כתב היד איטלקי ומתוארך למאה השבע־עשרה, ראו: B. Richler, M. Beit-Airé, and N. Pasternak, 'Hebrew Manuscripts in the Vatican Library Catalogue,' Compiled by the Staff of the Institute of the Microfilmed Hebrew Manuscripts, Jewish National and University Library, Città del Vaticano 2008, p. 526. גם באילן זה הנוסח שבצינורות משובש (כנ"ל), והאילן כולו מוקף בעיגול. מלבד האילן, כתב היד כולל גם טקסטים נוספים הקשורים לחוג הכרוב המיוחד.

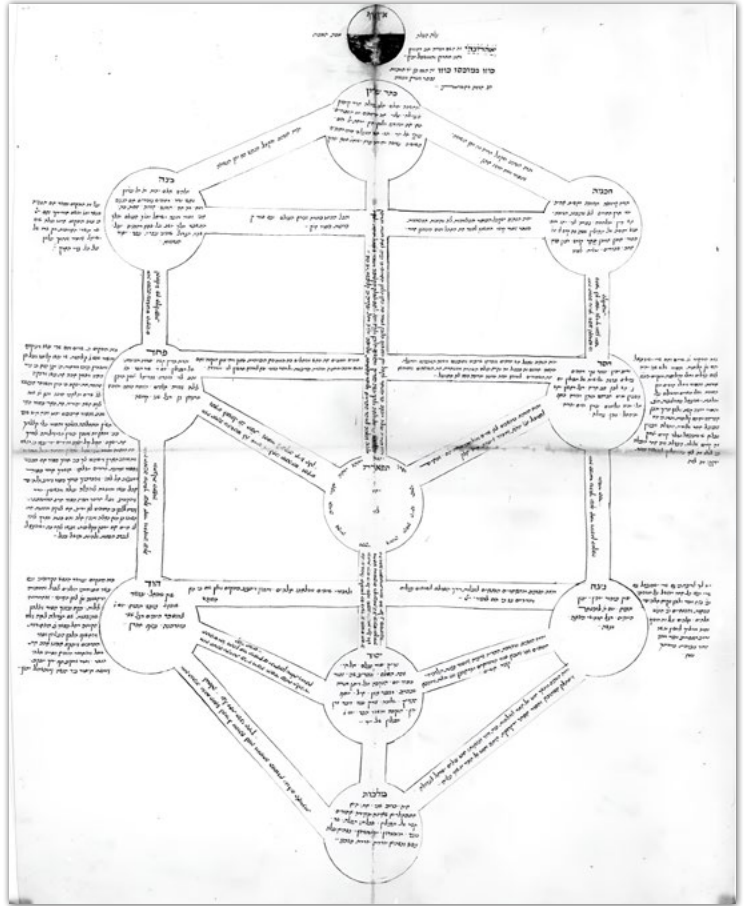
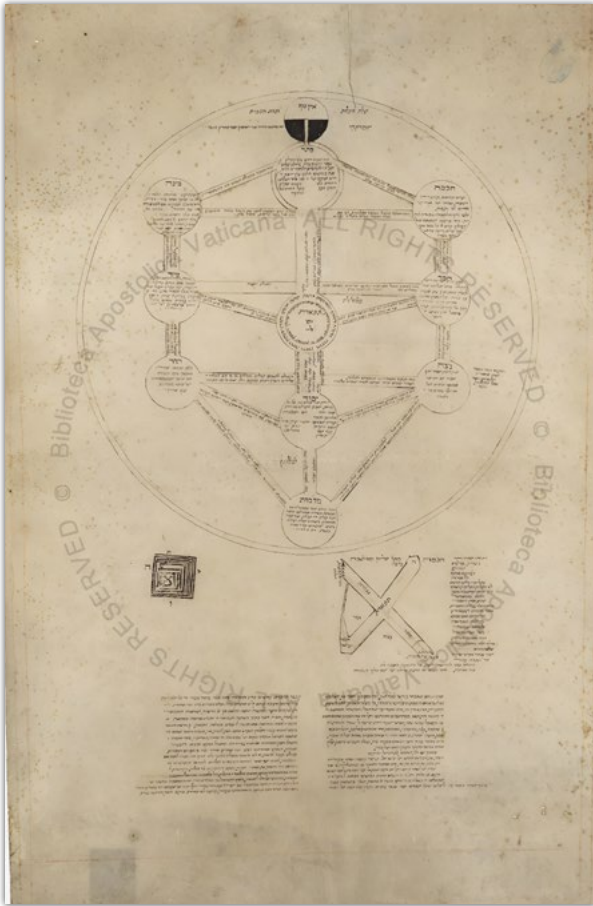
ג. כ"י ספריית מדינת בוואריה, מינכן, גרמניה 448 - יריעה בכתביה אשכנזית. על פי רישומי הספרייה, כתב היד מתוארך למאות השבע־עשרה או השמונה־עשרה. נוסח האילן משובש כנ"ל.

מלבד אלה, קיימים עוד מספר אילנות בעלי זיקה למשפחה זו:
ד. היריעה המפוארת על עותקה השונים, ראו לדוגמה ספריות הבודליאנה, אוניברסיטת אוקספורד, קטלוג נויבאוואר 1949. על "היריעה המפוארת" ראו: Chajes (לעיל הערה 1), עמ' 59-75. ביריעה מופיעה גרסה רחבה יותר מזו המצויה ביתר האילנות, התוספות לא קשורות לנוסח המקור ונראות כהלחם בין מקורות שונים.
ה. ספריות הבודליאנה, אוניברסיטת אוקספורד, קטלוג נויבאוואר 2429 - יריעה. קולופון משנת 1607. נוסח הצינורות משובש כנ"ל.

ו. כתב יד פריס, צרפת, הספרייה הלאומית, אבריקה 876, דפים 58 ע"ב-63 ע"א.
ז. כתב יד אשכנזי מהמאה השבע־עשרה, הכולל בראשיתו חיבורים מהעת החדשה המוקדמת פרי ידם של ר' מנחם עזריה מפאנו ושל ר' נפתלי בדרך. לאחר מכן הועתקו חיבורים אשכנזיים של ר' דוד בן יהודה החסיד, שהינם בעלי הקשר ויזואלי. בין חיבורים אלו מצוי המאמר 'אילנא דחיי', ובתוכו הועתקו שלושה אילנות מפורקים (deconstructed ilanot). הצינורות שבאילן השני בחיבור זה תואמים לאלה שבדגם הנדון כאן. עם זאת, הכינויים המובאים באילן אינם זהים לכינויים המצויים ביתר האילנות שבדגם זה.

ח. אילן ר' יהושע בן ר' דוד מכורדיסטן, כתב יד ירושלים, בית הספרים הלאומי 1257. על אילן זה ראו: E. Baumgarten, 'From Kurdistan to Baghdad: Transitions of Visual Knowledge During the Early Modern Period,' *Ars Judaica* 14 (2018), pp. 79-92; א' באומגרטן, א' ספראי וי' חיות, 'ראה כל האילן כדמיון סולם: אילן קבלי לר' יהושע בן ר' דוד מכורדיסטן', ספר הזכרון למאיר בניהו, ירושלים תשע"ט, עמ' 843-872.

שהוא יצר בשיתוף עם חברו ר' אברהם צרפתי.³³ האילן כתוב במאונך למצרף ופרוש על פני כל מפתח הספר. טקסט נוסף שנראה שייך אף הוא לאילן נכתב בעמוד הבא.³⁴

איור 3 (מימין).
 כתב יד כתב יד
 מינכן, ספריית
 בווריה 448
איור 4 (משמאל).
 כתב יד וטיקו,
 אוסף בורג' 21

אם במשפחת האילנות שנדונה לעיל הדמות המרכזית הייתה דוד המלך, שזוהה עם ספירת היסוד תוך הדגשת מלחמותיו נגד הכוחות החיצוניים המבקשים לפרוץ פנימה, כאן הדמות המרכזית היא דווקא דמותו של יעקב אבינו - המזוהה עם ספירת התפארת, ומערכת הצינורות העוטפת אותו קשורה לממדים שונים של פעילותו. כך למשל, הצינור

33 ביריעת ונציה, כתב יד: Florence, Biblioteca Medicea Laurenziana, MS Plut.44.18.

34 מדובר בקטע הנפתח במילים "למטה מן העשירית", אשר מופיע במספר אילנות ובכתבי יד נוספים כחלק מהטקסטים המקיפים את האילן (לדוגמה יריעת ונציה הנ"ל), ומיוחס לחוג הכרוב המיוחד (על חוג זה הוזיקה בינו ובין האילנות ראו בהמשך הדברים). במקבילות נוספות של האילן מופיע הקטע מתחת לאילן עצמו, ראו לדוגמה בכ"י ורשה 155. על חוג הכרוב המיוחד ועל טקסט זה ראו: י' דן, 'חוג הכרוב המיוחד' בתנועת חסידות אשכנז', תרביץ לה (תשכ"ו), עמ' 349-372; נ' בן-ישר, פירוש ספר יצירה המיוחס לסעדיה גאון: מהדורה ביקורתית ופרקי מבוא, לוס אנג'לס תשע"ה; נ' בן-ישר, 'כתב יד נירנברג', ספרייה עירונית Cent. V. App 5; וכן נ' בן-ישר, 'מסורות סוד אשכנזיות מהמחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה: עיון מחדש', דעת 82 (תשע"ז), עמ' 73-123, ובמיוחד הערה 45 בעמ' 95. את הטקסט המתאר את המציאות הנמצאת "למטה מן העשירית" ניתן להנגיד לטקסט ב"ממלכות ולמטה עולם הפירוד" שאותו הצגנו במשפחת האילנות הקודמת (לעיל, הערה 31).

שמחבר בין נצח להוד הוא המקום שבו מתחיל סולם יעקב,³⁵ והצינורות שמגיעים מחסד ומגבורה לתפארת הם מלאכי הזכות (מימין) ומלאכי החובה (משמאל), העולים ויורדים בסולם בהתאם לפנים השונות של יעקב. כך גם הצינור שנמשך מתפארת ליסוד עוסק בי"ב השבטים (בני יעקב), וגם הצינורות שנמשכים מנצח ומהוד ליסוד עוסקים בפרייה וברבייה על בסיס הדודאים שהביא ראובן מן השדה עבור לאה. לא זו בלבד, אלא שיעקב לא נותר סטטי בספירת התפארת והוא גם עולה ויורד לאורך האילן, כפי שנכתב בצינור המחבר בין התפארת לכתר:

מזה הנתיב עולה יעקב עד הצואר לקבל מן מחשוף הלבן לברך את צאן לבן הארמי,
כי עיני לאה רכות ונדבק הקליפה ברחל ובלאה, ולכך עשה הצדיק מחשוף ולקח רחל
ולאה לחלק הקליפה, ועבד ז' בכל אחת, ולקח זלפה ובלאה לטהר הפרדס וליחד
באחדות שלימה. מ"מ [מכל מקום] רחל עקרה כי קליפות יש בה.³⁶

דברים אלה, המבוססים גם הם על המצוי בכתבי ג'יקטיליה, מספקים פרשנות חדשה לסיפור המקראי על העצים שגילף יעקב בזמן ששימש כרועה צאנו של לבן, כהתרחשות בתוך מערך הספירות.³⁷ יעקב, המזוהה עם ספירת התפארת, עולה עד ה"צוואר" - שבהתאם לאנתרופומורפיות שגלומה בתוך האילן הקבלי, ניתן למקמו במעלה הצינור המחבר בין התפארת לכתר.³⁸ משם הוא מקבל את השפע והברכה מה"מחשוף הלבן" שנחשף במהלך הגילוף, המזוהה כאן עם ספירת הכתר, שכן הוא אף ממוקם בתוך עיגול הכתר כחלק מכינויי הספירה. עלייה זו מתבארת כעלייה לצורך הורדת ברכה לצאן של לבן, המזוהה גם עם ארבע נשותיו (וכפי שנראה להלן, אותן יש

35 "מזה הנתיב מתאחדים הנצחיים לעלות דרך הסולם לשמי' עולים ויורדים בו כי הם למודי ה' ולמודי שמים ומלאכי אלהי' ותבין' ויפגע במקום וילן שם כי בא השמש' [בראשית כח יא] [אילן מוסקווה, גינצבורג 302; וטיקן, בורג' 21 סעיף 11-13].

36 אילן מוסקווה, גינצבורג 302; וטיקן, בורג' 21 סעיף 6-11.

37 "ודע כשבא יעקב והשיג מקום השער עלה עד רום הסולם מה שלא זכו ולא השיגו אברהם ויצחק כי אברהם ויצחק הגיעו עד מקום הכתפים וזהו סוד 'מתחת זרועות עולם', [דברים לג כז] ולא עלו יותר [...] והסוד הגדול 'אלקי אברהם אלקי יצחק', אבל למעלה מהם ו'אלקי יעקב' קו האמצעי העולה עד אחיזת הכת"ר [...] לפי שאברהם ויצחק הם זרועות והם מתחת לפי שבהם נאחזים ישמעאל ועשו ושבועים כתרים, אבל יעקב שזכה להשיג השער ולעלות על דרך הסולם ונאחז בקו האמצעי עד רום מעלה עד אין סוף דרך הצואר". ראו: ג'יקטיליה (לעיל הערה 20), א עמ' ב; כ"י וטיקן, אבריקה 214, ע"ב-81 ע"א. דברים אלו של ג'יקטיליה מופיעים גם בתוך האילן, שם אברהם ויצחק ממוקמים בספירות החסד והגבורה, אך הטקסטים המופיעים לידם מתארים כי בהם נאחזים ישמעאל ועשו, ועל כן הם אינם יכולים לעלות מעל למקומם. לעומתם, רק ליעקב הממוקם באזור המוגן של התפארת ישנה האפשרות לעלות מעל לגובה הכתפיים ולקבל מהכתר העליון. על אף הזיקה לדברי ג'יקטיליה, יש גם לעמוד על ההבדלים בין האילן לדברים המופיעים ב'שערי צדק': ב'שערי צדק' העלייה היא דרך הצוואר עד לאין סוף, ואילו באילן העלייה היא רק עד הצוואר, ומשם הוא מקבל מ'מחשוף הלבן' המזוהה עם הכתר. טקסט נוסף הרלוונטי אף הוא לעניין מופיע ב'סוד התפילין' המיוחס אף הוא לג'יקטיליה, שעליו נעמוד להלן. כמו כן, נראה כי התנועה של יעקב בתוך מערך הספירות מחליפה במובנים רבים את עלייתו אל המרכבה, כפי שמתואר במסורות קדומות. ראו: א' וולפסון, 'דמות יעקב חקוקה בכיסא הכבוד: עיון נוסף בתורת הסוד של חסידות אשכנז', משואות: מחקרים בספרות הקבלה ובמחשבת ישראל מוקדשים לזכרו של פרופ' אפרים גוטליב, ירושלים תשע"ד, עמ' 131-185.

38 על האילן כייצוג אנתרופומורפי של האלוהות ראו דברינו להלן.

לזהות עם ספירת המלכות), כדי להתמודד עם הקליפה שדבקה בנשים.³⁹ פירוט רחב על הכוחות החיצוניים מצוי מחוץ לאילן משני צדדיו, שם הם ממוקמים. כך, משמאל לספירת ההוד נכתב:

בזה המקום עומד הנחש הקדמוני עם עשר ספירות הנלווים] עליו והספירה הראשונה נקראת לבן הארמי והאחרונה לילית. פקח עיניך בסוד 'וללבן שתי בנות שם הגדולה לאה ושם הקטנה רחל' [בראשית כט טז] בסוד ב' המאורות ומחשוף הלבן העליון וסוד התרפים ויעקב אבינו אהב את רחל⁴⁰ ומאמ' [ר] הנביא 'הסירו את אלהי הנכר' [יהושע כד כג]⁴¹ וסוד 'ותקע כף ירך יעקב' [בראשית לב כו] וטעם אסור גיד הנשה והמשכיל ידום.⁴²

בהמשך לאותו סיפור מקראי, לבן הארמי מזהה כאן עם הכוח העליון בתוך אילן הטומאה העומד כנגד הלבון שחשף יעקב, והוא מוצג כמקור לטומאה ולקליפה המצויה אצל שתי בנותיו. כוח טומאה נוסף המתמודד מול האילן הוא הנחש, המתואר כאן כמי שעשר ספירות הטומאה שייכות לו.⁴³ הנחש שב ומופיע גם בצינור המחבר בין הספירה הוד לספירת המלכות כמי שמטיל זוהמה בחוה:

מזה הנתיב נכנס הנחש להטיל זוהמה בחוה, ומאותה הזוהמה עולים האומות לגדולה 'על זאת תרגז הארץ' [משלי ל כא].⁴⁴

באופן זה הקביל מתקין האילן בין שני סיפורים מקראיים: הזוהמה שהטיל הנחש בחוה בסיפור גן העדן, והמאבק של יעקב בעשיו ובלבן על רחל ולא.⁴⁵ למאבק זה גם ביטוי לאומי, שכן זוהמת חוה שנזכרה לעיל היא גם הכוח המזין את אומות העולם הנתונות תחת עשו וישמעאל, והיא שמאפשרת להם לעלות לגדולה. דברים אלה מבהירים את הפעילות של יעקב, שעלה עד לכתר כדי להמשיך ברכה לרחל וללאה ולסלק בכך את הזוהמה שדבקה בהן, וכדי להתמודד עם תנועה מקבילה של עשיו המתוארת אף היא

39 מהלך עלייה אל הכתר או אל מקור המחשבה לצורך הורדת ברכה מופיע בכתבי ר' עזרא ור' עזריאל. ראו ח' פדיה, 'אחוזים בדיבור: לביורו של הדפוס הנבואי-מתפעל אצל ראשוני המקובלים', תרביץ סה (תשנ"ו), עמ' 565-636.

40 על פי בראשית כט ל.

41 מתייחס גם לדברי יעקב בבראשית לה ב.

42 אילן מוסקווה, גינצבורג 302; ספריית מדינת בווריה, מינכן, גרמניה 448, פסקה 1-8. הפסקה לא מצויה באופן זה בכתב יד וטיקן בורג' 21. ביריעה המפוארת (כתב יד אוקספורד, קטלוג נויבאוואר 1949, פסקה 1-8-11-1), מקושרים דברים אלו לחטאו של אדם הראשון.

43 על הנחש בפירושי ע"ס ואצל ג'יקטליה ראו אצל בן-שחר (לעיל הערה 6), עמ' 32-40. וראו שם על הקשר בין סוד הנחש אצל ג'יקטליה ובין ספר הקנה והאילן הקבלי המופיע בכתבי יד רבים שלו.

44 אילן מוסקווה, גינצבורג 302; וטיקן, בורג' 21 סעיף 17-11.

45 המסורת המזהה את אדם הראשון עם יעקב מופיעה כבר בספרות חז"ל. ראו: שמה יהודה פרידמן, 'צלם דמות ותבנית', סידרא כב (תשסז), עמ' 89-152; וכך גם אצל ג'יקטליה, שערי אורה (לעיל הערה 30), שער חמישי הספירה הששית, עמ' 257: "נמצא יעקב צורת אדם הראשון התמימה קודם שחטא אדם".

ביריעה: "אבל עשיו ממטה למעלה עולה ומשטין יורד ומקטרג ועל חרבך תחיה בסוד חרב המתהפכת".⁴⁶

יחד עם זאת, נראה כי מתקין היריעה ביקש לחדד כי המאבק בין יעקב ללבן לא נחל הצלחה מלאה, שכן במהלכו יעקב נפגע באזור גיד הנשה, ורחל אף נותרה עקרה. תיקון אפשרי לאותה זוהמה מצוי בצידו הימני של האילן, בצינור המחבר בין הנצח למלכות, שם נכתב:

מזה הנתיב נמשך חש"ח [חוט של חסד] למלכות בית דוד ומאותו חוט עולים ישראל לגדולה ויסתלק הזוהמה והסוד 'אסתר ירקרוקת היתה וחש"ח משוך עליה'.⁴⁷

אל מול הנחש והזוהמה הגורמים לעליית האומות, החיבור אל החסד והימשכותו כלפי מטה מסלקים את הזוהמה ומאפשרים את העלייה של ישראל לגדולה.

ניכר כי הטקסטים המופיעים באילן דחוסים ומבקשים לבטא סיפור שלם ורחב במשפטים קצרים וקצובים. בקטעים תמציתיים אלה מתואר המאבק בין יעקב ללבן, או בין אדם הראשון לנחש, כמאבק מתמשך המתרחש בתוך המרחב הפנים-אלוהי. במוקד ההתרחשות מצויה השאיפה לטהר את ספירת המלכות, המזוהה כאן עם הדמויות הנשיות - חוה ורחל - מהזוהמה ומהקליפה שדבקו בהן.

על אף הזיקה הקרובה לג'יקטיליה ולכתביו הן במשפחת אילנות זו והן במשפחת האילנות שנדונה לעיל, ניתן לראות כי בכל משפחה ביקשו מתקיני האילנות להביא לידי ביטוי נרטיב שונה לגבי המרחב האלוהי. באילנות דוד הוא זה שעמד במוקד, כגיבור המגן על המערכת מפני חדירת כוחות הטומאה משני צידיה של ספירת היסוד, ויעקב מוזכר במקום אחד בלבד ככינוי לספירת התפארת. לעומת זאת, באילנות שלפנינו דוד לא נזכר כלל, ואת מקומו תופס יעקב הממוקם בספירת התפארת. גם המוקד עצמו שונה, כך שלא מדובר עוד על הגנה מפני חדירה פנימה, אלא על מאבק מתמשך על זהותה ומקומה של הדמות הנשית שבספירת המלכות הנעה בין אומות העולם לבין ישראל, ומי שמחזיק בה הוא שזוכה לעלות לגדולה.⁴⁸

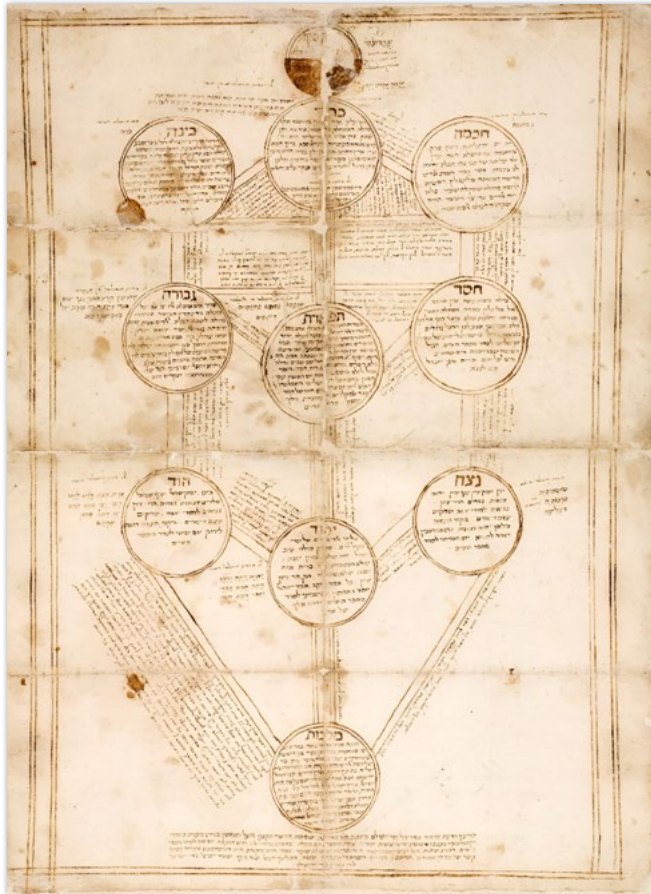
משה והמצוות

קבוצה נוספת של כתבי יד שבהם מצויים אילנות או עיבודים שונים של אילנות מאפשרת להעמיד משפחה שלישית של אילנות. האילן המתוארך הקדום ביותר המשתייך למשפחה זו נמצא בכתב יד ספריית מדינת בוואריה, מינכן, גרמניה 119, דפים 24 ע"א-25 ע"ב, בתוך מצרף המכיל מספר חיבורים, בהם ספר התמונה ועוד. בקולופון של כתב היד נכתב כי הוא הועתק בידי שם טוב בן יעקב הספרדי אבן פלייא

46 אילן מוסקווה, גינצבורג 302; ספריית מדינת בווריה, מינכן, גרמניה 448 פסקה 1-5. גם בדברים אלו ניתן לראות את השילוב בין סיפור יעקב ומקומו של עשיו לבין סיפור גן העדן שבו הוצבה החרב המתהפכת.

47 אילן מוסקווה, גינצבורג 302; וטיקן, בורג' 21 סעיף 16-11. הציטוט מתוך תלמוד בבלי, מגילה יג ע"א.

48 מוטיב נוסף ודומיננטי באילן הקשור אף הוא למאבק זה הוא הפירון. שליטת האומות על ספירת המלכות מתבטא גם בעקרונות של רחל או במצב של בוסריות (ערלה שקודמת לפרי); ואילו שליטת ישראל מזוהה עם פירון, הבא לידי ביטוי בדודאים שהביא ראובן לאימו ובי"ב השבטים שיצאו מיעקב.

איור 5. כתב יד תל אביב, קרן משפחת גרוס 083.011.002

מהעיר מודון, ב'ד' כסליו קס"ה (1404).⁴⁹ עם זאת, לאילן זה נוספו טקסטים רבים שלא מצויים בין יתר הפריטים המשתייכים למשפחה זו, ולצורך חידוד הטענה העדפנו להתבסס על יריעה אנונימית וככל הנראה מאוחרת יותר המצויה בכתב יד תל אביב, קרן משפחת גרוס 083.011.002.⁵⁰ במקביל לאילנות המשתייכים למשפחה זו, הטקסטים המצויים באילנות נשמרו גם כטקסטים עצמאיים במספר חיבורים, כדוגמת "שער הצינורות" בפרדס רימונים של הרמ"ק ובמספר כתבי יד נוספים.⁵¹

מבחינה טקסטואלית, משפחה זו קרובה למדי למשפחה שנדונה בסעיף הקודם, אך היא כוללת מספר שינויים משמעותיים המצביעים על מגמה שונה. בסעיף הקודם הדמות המרכזית המזוהה עם ספירת התפארת - זו שנעה לאורך האילן ושהצינורות השונים עוסקים בענייניה - היא יעקב, המתמודד מול עשיו ולבן על ספירת המלכות; ואילו באילנות אלה מוחלף יעקב במשה רבנו, אשר עולה מספירת התפארת לספירת הכתר כחלק מניסיונו לראות את פני ה':

זה הצנור נק' [רא] קו האמצעי והו' [א] כחוט השדרה הנמשך מן המוח אל הלב. ודרך זה הצנור עלה משה עד הצואר אבל לא עד⁵² מהות הענין כמו שבקש והתשובה לא יראני וכו'⁵³ לא יוכל האדם להשיג השם הנעלם הנק' [רא] חי והו' [א] י"ה ושם הקדמון הוא יהוה והנעלם ממנו עולה חי והוא ו'ד' א'ו' א'⁵⁴

49 עוד על כתב יד זה ראו אצל Chajes (לעיל הערה 1), עמ' 40, עמ' 372 הע' 11.

50 כתבי יד נוספים המשתייכים למשפחה זו הם יריעת ונציה; כ"י וטיקן, אבריקה 491 (מאה י"ז-י"ח), כתיבה ספרדית.

51 אילנות מפורקים עם פרקי צינורות נפרדים המקבילים למצוי במשפחה זו נמצאים במספר כתבי יד, כחלק מפירוש עשר ספירות השייך למשפחה זו, לעיתים עם הכותרת 'פירוש הצינורות'. ראו לדוגמה: הספרייה הלאומית של בריינדנס, מילנו, איטליה Ms. AD.X.52. עמ' 44 ע"א-52 ע"ב; כ"י מוסקבה, אוסף גינצבורג, 90, דף 44 ע"ב; כ"י שוקן 15929 39 ע"ב-40 ע"א; קיימברידג', ספריית האוניברסיטה 3, Ms. Add. 405, עמ' קצז ע"א-קצט ע"ב.

52 במקבילות: "אבל לא השיג".

53 שמות לג כ. המשך הפסוק: "האדם וחי".

54 כתב יד אוסף משפחת גרוס, תל אביב 083.011.002, סעיף 6-11. הכוונה בסוף הדברים היא שאם מחשבים רק את אותיות המילוי של שם יהוה המלא (יו"ד ה"א ו"ו ה"א) - האותיות ו"ו, דל"ת, אל"ף, ו"ו, אל"ף, משקלן בגימטריה ח"י (18 = 1+6+1+4+6).

החלפת דמותו של יעקב בזו של משה מתבטאת גם במספר שינויים נוספים שניתן לזהות בטקסטים המובאים בצינורות של משפחת אילנות זו. ספירת התפארת מזוהה גם עם התורה שבכתב, וממילא הצינורות היוצאים ממנה במשפחה זו קשורים אף הם ללימוד התורה ולקיום המצוות. כך למשל, בצינור המחבר בין חסד לתפארת נאמר: "מזה הצנור נמשכי'ם] המי'ם] לתפארת לתת שכר למגיהים בתורתו הקדושה ולהוגה בה"⁵⁵, מנגד, בצינור המחבר בין גבורה לתפארת נאמר: "מזה הצנור מתפשט דין לתפארת תורה שבכתב ונותן עונש לרשעי ישראל שאינם מאמינים בתורתו הקדושה"⁵⁶. הדין והחסד המגיעים לתפארת אינם מלאכי זכות וחובה מחלום יעקב, כמו במשפחת אילנות יעקב, אלא הם השכר המגיע לעוסקי התורה והעונש המגיע לרשעים שאינם מאמינים בה.⁵⁷ היחס לתורה מתואר גם בצינור המחבר בין חסד לנצח, שבו נכתב:

מזה הצנור נמשך ענף אחד הנקרא נצח והוא כלול ממצות עשה כי התורה היתה בחסד אמנם עקר התורה לצאת מן הכח אל הפועל היא התפארת אבל ביאוריה נמשך אל נצח ר"ל ביאור מצות עשה אמנם הכל מתבאר על ידי השליח והחכמים המתבוננים בנצחים על ידי השליח הם מתבוננים.⁵⁸

גם בצינור השני של האילן, בצינור המחבר בין גבורה להוד, מצויים דברים קרובים ביחס למצוות לא תעשה. צינורות אלה עוסקים אפוא בדרכי פרשנות התורה באמצעות התבוננות בספירות נצח והוד.

דוגמה נוספת לפער בין שתי משפחות האילנות הללו ולדגשים השונים שניתן למצוא בכל משפחה מצויה בצינור המחבר בין הספירות נצח למלכות:

משפחת אילנות יעקב: כ"י מוסקווה 59 302	משפחת אילנות משה: כ"י גרוס, תל-אביב 083.011.002 60
מזה הנתיב נמשך חוט של חסד למלכות בית דוד	מזה הצנור נמשך חוט של חסד לחוה
כשישראל מקיימין מצות עשה נמשכין מנצח	כשישראל מקיימין מצות עשה נמשכין מנצח
ומאותו חוט עולים ישראל לגדולה ויסתלק הזוהמא והסוד אסתר ירקרוקת היתה וחוט של חסד משוך עליה.	ועל זה אמרו רז"ל אסתר ירקרוקת היתה וחוט של חסד משוך עליה ומזה החוט מתברך כל העולם

55 כתב יד אוסף משפחת גרוס, תל אביב 083.011.002, סעיף 2-8-11.

56 כתב יד אוסף משפחת גרוס, תל אביב 083.011.002, סעיף 2-9-11. וראו גם ביריעה הוונציאנית הגדולה סעיף 1-11-11, ובכתב יד מינכן, ספריית מדינת בווריה 119, סעיף 1-9-11.

57 כך גם זוג הצינורות היוצאים מנצח ומהוד ליסוד ועוסקים בשכר ועונש, כך שהשכר מגיע מהנצח ואילו העונש מגיע מההוד.

58 כתב יד אוסף משפחת גרוס, תל אביב 083.011.002, סעיף 1-11-11. וראו גם ביריעה הוונציאנית סעיף 1-11-9-1, ובכתב יד מינכן, ספריית מדינת בווריה 119, סעיף 1-11-11.

59 ראו לעיל הערה 47.

60 כתב יד אוסף משפחת גרוס, תל אביב 083.011.002, סעיף 1-15-11; כתב יד מינכן, ספריית מדינת בווריה 119 סעיף 1-15-11.

כמו בפסקה העוסקת בעלייה עד הצואר, גם בדברים אלו ניכרת הזיקה הקרובה בין שתי המשפחות, שכן בשני המקרים תואר הנתיב כחוט של חסד תוך התבססות על המדרש העוסק באסתר.⁶¹ עם זאת, השוואה זו מחדדת גם את השוני וההבדל שבין השתיים. כפי שראינו לעיל, בכ"י מוסקווה כמו בכל אילנות יעקב - המאבק הוא על דמות השכינה, ובו פועל יעקב כדי לסלק את הזוהמה מעל המלכות ובכך לאפשר את העלייה של ישראל לגדולה, אל מול פריצת הנחש הממוקמת משמאל וגורמת לעליית האומות. לעומת זאת, באילנות משה המשפט על עליית ישראל לגדולה נעדר לחלוטין, ובמקומו מתוארת הברכה הנמשכת בזכות קיום מצוות עשה.⁶²

הקרבה הרבה בין שתי משפחות אלו, הן במבנה האילן והן בקרבה בין התכנים המובאים בצניורות, מעלה את הרושם כי קיים קשר ביניהן - בין אם האחת היא פיתוח של השנייה, או ששתיהן נוצרו באותה הסביבה. מאחר שכאמור אין בידינו אפשרות לתארך במדויק את המרחב והזמן שבו נוצרו האילנות, לא ניתן לקבוע מסמרות בדבר. עם זאת, סביר להניח כי משפחת אילנות משה היא פיתוח ועיבוד של המצוי באילנות יעקב, תוך הסטת מוקד הדיון מהמאבק הלאומי בין ישראל לאומות למאבק פנים-יהודי בין שומרי המצוות ולומדי התורה לבין מפריהן. השערה זו עולה מצד הקרבה הגדולה של אילנות יעקב לכתבי ג'קטיליה, וכן בין אילנות אלה לאילנות דוד, שעה שאילנות משה מציגים כיוון מחשבה שונה.⁶³ התייחסות מפורשת למעבר ממשה ליעקב מובאת בפסקה המצויה רק בכתבי היד המפורקים של משפחה זו, כחלק ממספר פסקאות המובאות תחת הכותרת "עניינים אחרים על האילן ג'כ":

משה רבינו ע"ה הוא בצורת כל האבות והוא לבדו כסא ומרכבה ויעקב למטה שלם ועלה עד הכתר כתי' 'אז תתענג על יי' והרכבתיך על במותי ארץ' [ישעיהו יח נד] וכתתי' 'כי חלק יי' עמו יעקב חבל נחלתו' [דברים לב ט] וכתתי' 'יי' בדד ינחנו ואין עמו אל נכר' [שם, יב].⁶⁴

מדברים אלה ניכר היחס למסורת אחרת המצויה במשפחת אילנות יעקב, לפיה יעקב הוא שעולה עד לכתר. ככל הנראה ביקש מתקין אילן משה לבטא רעיון אחר באילן שהתקין, והחליף את דמותו של יעקב בזו של משה. אך בין אם השערותנו נכונה או לא, יחסים אלה מלמדים על דינמיקה והתפתחות בסוגה זו, שעליהן הצבענו לעיל. הטקסטים עצמם קרובים מאוד אחד לשני, אך הם עברו עיבוד והתאמה לרעיונות השונים במעבר בין המשפחות, כך שבמרכז כל משפחה מוקמה דמות דומיננטית אחרת, והטקסטים השונים הממוקמים באילן זכו לעיבוד ולהתאמה לאותה דמות ולרעיון הכולל שביקש מתקין האילן לבטא.

61 על פי דברי התלמוד, מסכת מגילה דף יג ע"א.

62 עניין נוסף המצוי באילנות אלה הוא פירוט נרחב של סוגי הנוזלים העוברים דרך הצניורות - יין, שמן, מים, זרע לבן וזרע אדום, אולם אין זה מעניינו של מאמר זה.

63 לכך יש לצרף את העובדה כי לאילנות משה לא הצלחנו לאתר מקורות ברורים, ולאור דברינו ניתן להציע שמדובר בפיתוח פנימי ומכוון בתוך סוגת האילנות, ללא תלות בטקסט חיצוני.

64 כ"י מוסקווה, אוסף גינצבורג 90 דפים 47 ע"ב-48 ע"א ובמקבילותיו. על האילנות המפורקים השייכים למשפחה זו ראו לעיל, הערה 51.

האילן ומקורותיו - בין מפה לביצוע

לעיל, בעיסוקנו באילנות דוד, הובאה פסקה מתוך החיבור **שערי צדק** שהוכנסה לאילן, שעניינה מקום התפילה ודרכי הורדת השפע מהכתר ועד למציאות הארצית. עיון בכתבים המיוחסים לג'יקטיליה, ובמיוחד בחטיבת ה"סודות" המיוחסת לו, חושף זיקות נוספות לטקסטים שהובאו באילנות השונים.⁶⁵ כך לדוגמה, במשפחת אילנות דוד נזכרו השרפים הממוקמים משני צידי היסוד בתפקידם למנוע את כניסת המקטרגים אל תוך מרחב הקדושה.⁶⁶ נראה כי את המקור לקטע זה ניתן למצוא ב**סוד הקדושה** המיוחס לג'יקטיליה:

שני שרפים עומדין לימין יסוד ולשמאלו וזהו סוד שאמר הכתוב [ב] 'שרפים עומדים ממעל לו' [ישעיה ו ב] והם שומרי המזוזות לבל יגיע דבר טמא לספירת יסוד. כי יש דברים חצונים ומיני טומאות מקיפין חוץ לספירת יסוד. והנה דוד צוח ואומר 'כי סבבוני כלבים עדת מרעים הקיפוני' [תהילים כב יז]. והנה שני השרפים עומדים במזוזת ההיכל שומרים משמרת היסוד לבל יגע שם דבר ושורפים כל הקרב לפי שיש נחש"ם סמוכין להם מימין ומשמאל על ידי עמון ומואב למטה על ידי לוט למעלה [...] ולפיכך השרפים שומרים משמרת המקדש והם סוד הקדושה...⁶⁷

ספירת היסוד היא, כאמור, נקודת התורפה שדרכה מבקשים החיצונים לפרוץ פנימה אל תוך מרחב הקדושה, דבר המצריך העמדת שרפים שומרים משני צדיה. ב**סוד הקדושה** קטע זה משמש רקע לביאור חטיבת הקדושה הנאמרת בתפילה, שעניינה חיזוק מערכת הספירות "כי הקדושה צורך גדול בספירות כי היא סוד חזוקם והמשכת כח ואצילות מספירה לספירה ורבויה כח וברכה".⁶⁸ לעניין זה יש גם השלכה משמעותית על האדם עצמו:

ודע כי צריך אדם לקדש עצמו, כלומר [ר] להכין אבריו ולצייןם במצות ולעשות כסא לשכינה. כי בהיות אבריו של אדם קדושים נעשים כמו ארון וכרובים לשרות בו שכינה [...] כלומר אם תקדשו עצמיכם במצות עשה בציצית ובתפילין ובמזוזה ובסוכה

65 על חוגו של ג'יקטיליה והחיבורים שנכתבו בעקבותיו ראו: בן-שחר (לעיל הערה 6), עמ' 7-12 ובמקורות הנרחבים שם; וכן אצל F. Dal Bo, 'The Theory of 'Emanation' in Gikatilla's Gates of Justice,' *Journal of Jewish Studies* 62 (2011), pp. 79-104. על סוגה זו של "סודות" הרווחת בשנים אלה כתב בראשון, שהתמקד בסודות המיוחסים לרמד"ל. לדבריו, הרקע לכתבת סודות אלה הוא פולמוס, ונועד להתמודד עם מנהגים חדשים שהגיעו לסביבתו באמצעות טיעונים תאוסופיים. ראו: א' בראשון, 'קבלה ומנהג: תשובות הגאונים ומדרשים ה"קדמונים" בפולמוס המנהגים ב'זוהר' ובסביבתו הספרותית', תרביץ פד (תשע"ו), עמ' 195-263. לעומת זאת, בסודות המיוחסים לג'יקטיליה אין כמעט התייחסות למנהגים מקבילים, ונראה כי מגמת הכתיבה אצלו שונה. על הזיקה בין חיבורים אלה לאילנות ראו גם Chajes (לעיל הערה 16). על הממד הביצועי אצל ג'יקטיליה ראו: E. Morlok, 'Visual and Acoustic Symbols in Gikatilla, Neoplatonic and Pythagorean Thought,' *Lux in Tenebris*, Brill, 2017, pp. 19-49. ביחסים בין חיבוריו השונים של ג'יקטיליה ראו: ע' ידן, 'תאוסופיה וכתובה קבלית: בין שערי צדק לשערי אורה', פעמים 104 (תשס"ה), עמ' 41-64.

66 ראו בן-שחר (לעיל הערה 6) עמוד 19, ליד הערה 22.

67 כ"י וטיקן, אבריקה 214, דף 58 ע"א.

68 שם, 58 ע"ב.

ובלולב ושאר כל מצוה עשה הרי אני גם כן קדוש ואני שוכן בגופכם ואתם נעשים לי כמו ארון וכרובים ומשכן וכלים כי המשכן וכליו וארון וכרובים כלם רמוזים בצורתו של אדם וכמו שהמשכן והכלים הם כסא לשכינה כך גוף האדם הקדוש הוא כסא לשכינה בודאי [...] ומצא קדוש שוכן על גבי קדוש.⁶⁹

לפי דברים אלו, הצורך בהגנת המרחב העליון משליך ישירות על ההתנהלות הארצית, כך שהאדם נדרש לאמץ ולחקות את דרכי ההתנהלות של המרחב העליון. אלא שבמעבר של רעיון זה **מסוד הקדושה** אל האילן הוסר לחלוטין הממד הביצועי-אנושי, וכל שנותר הוא רק הדגם האלוהי שמוקם באילן.

תופעה דומה ניתן לראות גם במקרים נוספים. כך **בסוד המזוזה**, המצוי אף הוא בתוך חטיבת הסודות המיוחסת לג'יקטיליה, מתוארת הזיקה שבין שערי הבתים של עם ישראל בממד הארצי-פיזי לבין המרחב האלוהי. בשני המקרים קיימת התמודדות ומאבק בין ה"פנים" לעומת ה"חוץ" הדורשת פעולת שמירה מפני פריצה פנימה של הכוחות החיצוניים הצרים עליהם.⁷⁰ המזוזה המותקנת בשער הבית הארצי נועדה להגן על שני המרחבים גם יחד מפני פריצת כוחות הטומאה פנימה. במעבר של טקסט זה **מסוד המזוזה** אל האילן ניתן לראות כי כמו **בסוד הקדושה**, גם כאן הממד הביצועי-אנושי הוסר לחלוטין, ובאילן נותרה רק ההגנה העליונה של השרפים ושל דוד המלך, ללא הוראות ביצוע גם לאדם עצמו.

דוגמה נוספת להסרת הממד הביצועי במעבר מסוגת ה"סודות" לאילנות ניתן לראות **בסוד התפילין**, שבו מתוארת עליית יעקב אל הכתר בלשון כמעט זהה לזו שראינו לעיל באילנות יעקב:

כבר הודענו כי השלש ספירות עליונות הם כתר חכמה ובינה [...] ולא הגיע אליהם שר ולא דבר אחר אלא יעקב אבינו ע"ה הוא לבדו עלה למעלה ונדבק בכתר העליון על ידי חכמה ובינה [...] והנה אנחנו בניו של יעקב, ירשנו נחלתו של יעקב אבינו ע"ה. ואם תאמר היאך יוכל להדבק בכתר על ידי חכמה ובינה? דע כי על ידי סוד התפילין נוכל להדבק בכתר העליון. כיצד? הרי יש בתפילין של ראש ארבעה פרשיות בארבעה בתים [...] נמצאת למד כי ד' פרשיות אלו הם סוד ד' ספירות חכמה ובינה גדולה וגבורה [...] אם כן נמצא כי המניח אלו ד' פרשיות של תפילין שהוא עומד במקום תפארת ונאחז באלו ד' ספירות שהם סוד היחוד ונעשה כסא לתפארת [...]

69 שם, ע"א. על גוף האדם כמקדש ראו ר' מרגולין, מקדש אדם: ההפגמה הדתית ועיצוב חיי הדת הפנימיים בראשית החסידות, ירושלים תשס"ה.

70 "דע כי כל השמירה והקדושה והטהרה הם בהיכלי השם ית' שמו, כלומ' באלו עשר ספירות. ודע כי חוץ להיכלי הספירות יש דברים אחרים חיצוניים ונקראים כחות הטומאה. ואם חס ושלוש פוגעין באדם מזיקין אותו. והשם ית' מרוב אהבתו על ישראל נתן להם ב' פרשיות הללו שהם 'שמע ישראל' 'והיה אם שמוע'. והם סוד שני ספירות שהם גדולה גבורה. וסביב גדולה גבורה הם כחות החיצוניים. וכדי לשמור את ישראל מן הכחות החיצוניים העומדים סביב גדולה גבורה הנקראים מזוזות היכל העליון צווה לישראל לשים מזוזה בשערי בתיהם כדי שלא יהיה רשות לכחות החיצוניים ליכנס לבתיהם של ישראל שלא יזיקו אותם [...] והנה המזוזה שומרת בפתח מכל כחות הטומאה החיצוניים" (כ"י וטיקן, אבריקה 214 דף 77 ע"ב-78 ע"א). מזוזות נוספות מצויות גם סביב היסוד, וכדי להגן על פתחים אלה יש צורך בפעולה נוספת של חיזוק המרחב האלוהי הנעשה באמירת הקדושה (סוד הקדושה, שם, ע"א-60 ע"ב, ובזיקה למצוי באילן מימין ומשמאל לספירת היסוד).

ונמצא המניח תפילין עוד⁷¹ עד למעלה עד לכתר העליון למקום שעלה יעקב אבינו [...] ונמצא כל המניח תפילין של ראש ושל יד שהוא גורם לעשר ספירות להתאחד ונקראות יי' אחד. והרי המניחם עומד בצורת התפארת וקושר כל הספירות אלו באלו ומתקן כל הצינורות ומשפיע ברכות בכל העולמות. ועליו נאמר בשעה שמניח תפילין 'נעשה אדם בצלמינו כדמותנו' [בראשית א כו] ואז הוא אדם שלם אהוב למעלה ונחמד למטה.⁷²

עליית יעקב עד לכתר או עד למחשוף הלבן המתוארת בקטע זה ובאילן, מובאת בסוד התפילין כמודל שלפיו גם "אנחנו, בניו של יעקב" נדרשים להתחקות אחר מעשיו וכמותו לעלות גם כן אל ספירת הכתר. הדרך לעשות זאת היא באמצעות הנחת תפילין שד' הפרשיות שבתוכם מקבילות לארבע הספירות העליונות: חכמה, בינה, גדולה וגבורה.⁷³ האדם עצמו מזוהה עם ספירת התפארת, כך שכאשר הוא מניח תפילין, הוא זוכה לד' הספירות הנוספות ויחד איתן הוא יכול לעלות עד לספירת הכתר, "למקום שעלה יעקב אבינו". כמו בסוד הקדושה, גם כאן, המבנה האלוהי משמש כדגם לפעילות האנושית במצוות השונות שבאמצעותן הוא משלים את המערכת העליונה, ו"קושר כל הספירות אלו באלו ומתקן כל הצינורות ומשפיע ברכות בכל העולמות".

לאור שלוש הדוגמאות הללו יש לשאול - מהו היחס בין סוגת ה"סודות" לבין האילנות הקבליים? מדוע באילנות טושטש או הוסר כליל הממד הביצועי שכל כך דומיננטי בחטיבת הסודות? ניתן להציע כי מתקני האילנות ביקשו לספק מעין תמונת-על של המרחב האלוהי, כחלק מתפיסת שיעור הקומה המוכרת למן ספרות ההיכלות ואילך, שעניינה התבוננות ותיאור מפורט של איברי האלוהות השונים. במעבר מספרות ההיכלות למסורת הקבלית הוחלף תחילה התיאור העשיר והמגוון של ההיכלות לתיאור ממוקד יותר, המאורגן על פי מבנה ברור של עשר ספירות.⁷⁴ ייתכן כי חלק משינוי זה כלל איסוף של מכלול הכינויים השונים וארגונם במבנה מוצק, שעליו עמדנו לעיל.

באילנות שלפנינו ניתן לזהות שינוי נוסף: על בסיס המבנה הקבלי הקיים והמוכר ביקשו מתקני האילנות, בהמשך למגמות מקבילות בספרות הקבלה, לייצר מתוך סיפורי המקרא נרטיב ויזואלי פנים-אלוהי, הכולל "האלהה" של חלק מהדמויות המקראיות וזיהוין עם מערך הספירות מחד גיסא, ודמוניזציה של דמויות מקראיות אחרות ומיקומן מחוץ למחנה הקדושה מאידך גיסא. העיבוד הוויזואלי של רעיון זה באילנות שונים סיפק למקובלים מודל חדש של "שיעור קומה", כזה שאינו מבוסס על פירוט טכני של האיברים האלוהיים ואף לא על ריבוי הכינויים המצוי באילנות אחרים, אלא תיאור חי של האלוהות המתוארת מעתה כמערכת פועמת, בעלת דינמיקה בלתי פוסקת מבפנים ומבחוץ גם יחד. ההבדל בין המשפחות השונות שעליהן עמדנו נובע

71 אולי צ"ל 'עולה'.

72 סוד התפילין, כ"י וטיקו, אבריקה 214, דף 75 ע"א-76 ע"ב.

73 הזיהויה של ד' הפרשיות עם ד' הספירות הללו מצוי גם בכינויים שבעיגולי הספירות שבאילן עצמו.

74 על הזיקה בין ספרות שיעור קומה ובין הספרות הקבלית בהקשרים אלו ראו אידל (לעיל הערה 19); וכן: מ' אידל, 'דמות האדם שמעל הספירות', דעת 4 (תשמ"ם), עמ' 41-55; א' וולפסון, 'דימוי אנתרופומורפי וסימבוליקה של האותיות בספר הזוהר', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל (תשמ"ט), עמ' 147-181.

בעיקר מהאפשרות להעמיד בכל פעם נרטיב שונה ולהאיר בכל מקום מוקד או מרחב אחר בתוך האלוהות ומחוץ לה.

רמז לזיקה זו שבין ספרות שיעור הקומה לבין האילנות ניתן למצוא בכ"י וטיקן, אבריאקה 530, שבו עסקנו לעיל. כפי שכבר הזכרנו, סימני הקיפול שעל היריעה מלמדים כי היא הייתה מקופלת כמעין מכתב. בגב היריעה, בחלק שככל הנראה היה בחזיתה המקופלת, נכתב:

זה הציור של עשר ספירות שבהן נברא העולם שכל הרגיל ובקי בהן מובטח לו שהוא בן חיי העולם הבא ואני ואליהו הנביא ור' עקיבא ערבים בדב[ר הזה].⁷⁵

משפט זה הוא עיבוד של טקסט מוכר מספרות ההיכלות המובא בסופו של החיבור **שיעור קומה**:

אמר רבי ישמעאל: אני ורבי עקיבא ערבים בדבר זה שכל מי שהוא יודע שיעור הזה של יוצרנו ושבוהו שלהקודש־ברוך־הוא מובטח לו שהוא בן העולם הבא ובלבד שהוא שונה אותו במשנה בכל יום ויום.⁷⁶

הדרישה להיכרות קרובה של איברי האלוהות המובאת בחיבור זה עובדה לדרישה להתמצאות בציור של עשר הספירות של האילן הקבלי. לאור המובא בתוך היריעה, נראה כי הדרישה אינה מצטמצמת להיכרות עם הציור בלבד, אלא היא כוללת התמצאות גם בדינמיקה הפנימית ובמאבקי הפנים־חוץ שתוארו בו. במובן זה, המתבונן ביריעה מקיים את הדרישה לתלמידי החכמים שמקורה במדרש משלי:

צפית במרכבה? צפית בגאווה? שאין הנייה בעולמי אלא בשעה שתלמידי חכמים יושבים ועוסקים בתורה מציצין ומביטין ורואין והוגין המון התלמוד הזה [...] וכי לא זהו הדרי, זהו גדולתי זה הדר יפיי שבני מכירין את כבודי במדה הזאת? ועליו אמר דוד 'מה רבו מעשיך ה' כלם בחכמה עשית מלאה הארץ קניניך' [תהילים קד כד].⁷⁷

75 כ"י וטיקן, אבריאקה 530, סעיף 1-12. על הקיפול ומשמעותו ראו לעיל, הערה 18.
76 שיעור קומה, פרק ב, וכן: י' דן, המיסטיקה היהודית הקדומה, ירושלים תשמ"ז, עמ' 50.
77 מדרש משלי, פרשה י.